

રાજપૂત રાજસત્તાને અંતે ભારતના ઉત્તર ભાગમાં શાસન કરનાર મુસ્લિમ શાસકોને સુલતાન અને તેમના શાસનકાળને દિલ્હી સલ્તનતના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ સુલતાનો મોટેભાગે તુર્ક અને અફઘાનકુળમાંથી ઊતરી આવ્યા હતા. શાહાબુદ્દીન ઘોરીએ રાજપૂત શાસક પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને હરાવીને દિલ્હીમાં દિલ્હી સલ્તનતની સ્થાપના કરી. આ દિલ્હી સલ્તનતમાં કુલ - 5 મુસ્લિમ વંશોએ (ઈ.સ. 1206થી 1526 સુધી) શાસન કર્યું. દિલ્હી સલ્તનતની સ્થાપનાથી ભારત એક તદ્દન જુદા જ સામાજિક અને રાજકીય પરિવર્તનમાંથી પસાર થયું. એક નવી અને વિદેશી પ્રજા પોતાનો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ તેમજ રાજ્યવ્યવસ્થા લઈને અહીં આવી હતી. તેણે ભારતનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં જુદી જ પદ્ધતિઓનો અમલ કર્યો.

ઈસ્લામનો ઉદય અને વિકાસ

ઈ.સ.ની સાતમી સદીમાં અરબસ્તાનમાં ઈસ્લામધર્મનો ઉદય થયો. હઝરત મુહમ્મદ પયગંબર સાહેબે આ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. લગભગ 400 વર્ષમાં જ તે ઉત્તર આફ્રિકાથી લઈને ભારતના પશ્ચિમ ભાગ સુધી અત્યંત ઝડપથી ફેલાયો, જેણે વિશ્વના મોટા ભાગના વિસ્તારો પર મહત્વપૂર્ણ રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિવર્તનો કર્યા હતાં. ઈસ્લામ એક જ ઈશ્વરની ઉપાસનાપદ્ધતિમાં માને છે. તેનો પવિત્ર ધર્મગ્રંથ ‘કુરાન’ છે. મુસ્લિમોનો વિશ્વાસ છે કે, ઈશ્વરે મુહમ્મદ પયગંબરને કુરાન પ્રમાણેનું જીવન જીવવાનો આદેશ આપ્યો હતો. મુહમ્મદ પયગંબરના અવસાન બાદ તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ ‘ખલીફા’ તરીકે ઓળખાયા, જેમણે મુસ્લિમોનું નૈતૃત્વ કર્યું.

ભારત પર મુસ્લિમ આક્રમણો

ભારત પર આઠમીથી બારમી સદી દરમિયાન મહત્વપૂર્ણ મુસ્લિમ આક્રમણો થયાં. જેણે ભારતમાં ભારે રાજકીય પરિવર્તનો આણ્યાં. અહીં દિલ્હી સલ્તનતની સ્થાપના સુધીના મુસ્લિમ આક્રમણોને આપણે ક્રમબદ્ધ જોવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

આરબ આક્રમણ

ઉમૈય્યદ ખલીફાના સેનાપતિ મુહમ્મદ બીન કાસીમે ભારતના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગ પર આક્રમણ કર્યું (ઈ.સ. 712) તેનો હેતુ ભારતમાં આરબ રાજ્યસત્તાનો વિસ્તાર કરવાનો અને ઈસ્લામિક રાજ્ય પદ્ધતિ તેમજ ધર્મને આગળ વધારવાનો હતો. તેમણે પશ્ચિમ એશિયા, ઈરાક, તુર્કી, જોર્ડન, સીરિયા, ઉત્તર આફ્રિકા અને પૂર્વઆફ્રિકાના કેટલાય વિસ્તારો તેમજ ઈજિપ્ત અને ઈરાન પર પણ પોતાનું શાસન સ્થાપી દીધું. આમ, આઠમી સદીના પ્રથમ દશક સુધીમાં આરબો સત્તાના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચી ચૂક્યો હતો. આરબ વેપારીઓએ ભારતની સમૃદ્ધિની વાતો ઈસ્લામિક રાજ્યોમાં ફેલાવી. ભારતની સમૃદ્ધિએ તેમને આકર્ષિત કર્યા. જોકે, સિંધ પરનું આક્રમણ એ ઈસ્લામીકરણનો ભાગ લાગતું નથી, એ માટે અહીંનાં સ્થાનિક કારણો જવાબદાર હતાં. દેબલના ચાંચિયાઓએ અરબી જહાજો પર લૂંટ ચલાવી હતી. સિંધના રાજા દાહિરે આ ચાંચિયાઓ વિરુદ્ધ કાર્યવાહી કરવાનો ઈનકાર કર્યો, પરિણામે ઈરાકના સુલ્તાન હજજાજે મુહમ્મદ બીન કાસીમના વડપણ નીચે દાહિર વિરુદ્ધ એક લશ્કરી ટુકડી મોકલી, તેને હરાવ્યો. આ યુદ્ધમાં દાહિર મૃત્યુ પામ્યો. મુસ્લિમોએ સિંધના મહત્વપૂર્ણ કિલ્લાઓ હાંસલ કરતાં મોટાભાગના સ્થાનિક વેપારીઓએ સિંધ છોડી દીધું. બે વર્ષ સુધી તેણે સિંધમાં શાસન કર્યું. આ દરમિયાન ઘણા બધા આરબો અહીંયાં વસી જતાં અહીં એક નવી સંસ્કૃતિનું સર્જન થયું.

ઉપર્યુક્ત આરબ આક્રમણની ભારત પર બહુ મોટી અસર પડી હોય તેમ લાગતું નથી, કારણ કે, સિંધ અને પંજાબના કેટલાક ભાગો સુધી તેમનું શાસન મર્યાદિત હતું. મોટાભાગનું ભારત આ આક્રમણથી દૂર રહ્યું. એટલું જ નહિ, આરબો દિલ્હી કે મધ્ય ભારત તરફ આગળ વધી શક્યા ન હતા, માટે જ તે વિશિષ્ટ કે ખાસ નોંધપાત્ર આક્રમણ મનાતું નથી.

મહેમૂદ ગઝનવીનું આક્રમણ

અફઘાનિસ્તાનના મુખ્ય નગર ગઝનીમાં સબુક્તગિને ગઝનીવંશની સ્થાપના કરી હતી. તે એક તુર્ક સેનાપતિ હતો. ત્યાર બાદ તેનો પુત્ર મહેમૂદ ગઝનીનો સુલતાન બન્યો. ગઝનીનો રાજ્યવિસ્તાર કરવા તેમજ મધ્યએશિયામાં પોતાની સત્તા પ્રસારવા ભારત પર અવાર-નવાર આક્રમણ કરતો રહ્યો. મહેમૂદ ગઝનવીએ ભારત પર 17 વખત આક્રમણ કર્યાં. સૌપ્રથમ

(ઈ.સ. 1001) તેણે પંજાબના જયપાલ વિરુદ્ધ આક્રમણ કર્યું. તેણે મૂલતાન પર આક્રમણો કર્યા. ત્યારબાદ (ઈ.સ. 1019 સુધી) તેણે નગરકોટ, થાણેશ્વર, મથુરા અને કનોજ સુધી વિનાશક આક્રમણો કર્યા. આ આક્રમણો મોટેભાગે મંદિરો પર કરવામાં આવતાં અને ત્યાંના ખજાનાની લૂંટ ચલાવવામાં આવતી. નગરકોટના મંદિર પર થયેલું તેનું આક્રમણ મહત્વપૂર્ણ છે. તે પછી એનું સૌથી વિશાળ આક્રમણ (ઈ.સ. 1025) સૌરાષ્ટ્રના સોમનાથ મંદિર પર થયું. તેનાથી તેને અપાર સમૃદ્ધિ મળી. પરિણામે મધ્યએશિયાના રાજકારણમાં તે મહાસત્તા તરીકે પોતાના રાજ્યને સ્થાપિત કરી શક્યો. જોકે, તેણે ભારત પર પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાનો કોઈ પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. ત્યારબાદ ગઝનવીવંશે પંજાબની આસપાસના વિસ્તારો પોતાના રાજ્યમાં સમાવી લીધા. આ આક્રમણોએ ભારતની રાજકીય અને લશ્કરી દુર્બળતાઓ પ્રગટ કરી. જેણે ભવિષ્યમાં તુર્ક આક્રમણો માટે માર્ગ ખોલી આપ્યો અને ભારતમાં દિલ્હી સલ્તનતની સ્થાપનાનો રસ્તો સરળ બનાવ્યો.

શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીનું આક્રમણ

શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરી ગઝનીની ગાદી પર આવ્યો ત્યારે મધ્યએશિયામાં ખ્વારિઝ્મ સામ્રાજ્ય ખૂબ શક્તિશાળી હતું. પરિણામે ઘોરીએ મધ્યએશિયાની જગ્યાએ ભારત તરફ પોતાની વિસ્તારવાદી નીતિ અમલમાં મૂકી. તેનો વિચાર ભારતની સમૃદ્ધિ લૂંટવાને બદલે ભારત પર પોતાનું શાસન સ્થાપવાનો હતો. એટલા માટે તેનાં તમામ પગલાં આયોજનપૂર્વકનાં હતા. પરિણામે તેના આક્રમણોનું ભારતના ઇતિહાસમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. તેણે ક્રમશઃ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે વિજયો પ્રાપ્ત કરી ભારતમાં તુર્ક સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી.

પંજાબ અને સિંધ પર આક્રમણ

તેણે મૂલતાન પર આક્રમણ કરી ભારત વિજયનો પ્રારંભ કર્યો. આજ સમયે કચ્છના રાજપૂતોને તેણે હરાવ્યા. ગુજરાતના બાળ મૂળરાજ નામના સોલંકી રાજવીની વિધવામાતા નાયિકાદેવીએ આબુના યુદ્ધમાં તેનો પરાજય કર્યો. તેમ છતાં નિરાશ થયા વગર તેણે ભારત પર આક્રમણો કરવાની નીતિ ચાલુ રાખી. તેણે પંજાબમાં યુદ્ધો કરી પેશાવર અને લાહોર મેળવ્યું. આગળ જતાં શિયાલકોટ, દેબોલ, મુલ્તાન, સિંધ અને પંજાબ જીતી તે દોઆબ તરફ આગળ વધ્યો.

તરાઈનું યુદ્ધ (ઈ.સ. 1191)

પંજાબમાં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપિત કરી તે ગંગાનદીના ક્ષેત્ર તરફ આગળ વધ્યો. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ જેવા શક્તિશાળી શાસક સામે તેનું યુદ્ધ થયું. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે નાના-નાના રાજપૂત રાજાઓને જીતીને દિલ્હી પર પોતાનું મજબૂત શાસન સ્થાપિત કર્યું હતું અને ભટ્ટીઝા તરફ આગળ વધ્યો. અહીંયાં બંને વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું. તરાઈના મેદાનમાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ અને શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીની સેના વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. જેમાં શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરી હાર્યો અને માંડ-માંડ જીવ બચાવીને ભાગ્યો. પૃથ્વીરાજે ભટ્ટીઝા જીતી વિજય ઉત્સવ મનાવ્યો. પરંતુ તેને કિલ્લેબંધી કરવાને બદલે યોગ્ય વ્યવસ્થા ગોઠવ્યા વગર ચાલ્યો ગયો. પરિણામે શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીને એ પછીના વર્ષે જ ભારત પર બીજું આક્રમણ કરવા માટે સૈનિકશક્તિ સંગઠિત કરવાનો મોકો મળી ગયો.

તરાઈનું બીજું યુદ્ધ (ઈ.સ. 1192)

તરાઈનું બીજું યુદ્ધ ભારતના ઇતિહાસમાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ગણાય છે. શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીએ તેના માટે વિશિષ્ટ તૈયારીઓ કરી. તુર્ક અને રાજપૂતો ફરી એક વખત તરાઈના મેદાનમાં યુદ્ધમોર્ચે આવ્યા. શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીએ આયોજનપૂર્વક વ્યૂહાત્મક સ્થળોએ પોતાની અશ્વસેના ઊભી કરીને ભારતીય સેના પર આક્રમણ કર્યું. આ કુશળ સેનાની સામે મોટી સંખ્યાયુક્ત ભારતીય સેના ટકી શકી નહીં. આ યુદ્ધમાં શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીએ પોતાની અશ્વસેનામાં આધુનિક ટેકનોલોજીનો પ્રયોગ કર્યો. તેણે ઘોડાના પગમાં નાળ પહેરાવી હતી. જેનાથી ઘોડા તેજગતિએ દોડી શકતા હતા એટલું જ, નહિ ઘોડા પર રકાબ (પેગડું)નો પ્રયોગ કર્યો હતો. જેનાથી ઘોડેસવાર ઘોડા પર સરળતાથી સમતોલન રાખી બેસી શકતા અને તેમની મારક ક્ષમતા વધી જતી. આમ તેણે ભારતીય સેનાને હરાવી. ત્યારબાદ હાંસી, સરસુતી અને સમાનાના કિલ્લાઓ પણ જીતીને તે દિલ્હી અને અજમેર તરફ આગળ વધ્યો. એણે યમુના નદી પાર કરી કનોજના રાજા જયચંદને ચંદાવરના યુદ્ધમાં પરાસ્ત કર્યો. તરાઈ અને ચંદાવરના યુદ્ધે ભારતમાં તુર્કશાસનનો પાયો નાંખ્યો.

શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીનાં આક્રમણોનો ભારતીય રાજનીતિ પર દીર્ઘકાલીન અને મહત્વપૂર્ણ પ્રભાવ પડ્યો. તેણે ભારત પર તુર્ક રાજનીતિક નિયંત્રણનું સ્થાપન કર્યું. શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીના મૃત્યુ બાદ તેનો ગુલામ સેનાપતિ કુતુબુદ્દીન ઐબક દિલ્હી સલ્તનતનો પ્રથમ સુલતાન (ઈ.સ. 1206) બન્યો.

દિલ્હી સલ્તનતનો ઇતિહાસ જાણવા માટે વિભિન્ન સ્રોત ઉપલબ્ધ છે. મોટાભાગના ઇતિહાસગ્રંથો, તુર્કી અને ફારસી ભાષામાં લખાયેલા છે. આમ, સાહિત્યિક ગ્રંથો, (આત્મકથા, ફરમાન, તવારીખ) તથા યાત્રાનાં વિવરણોમાંથી પણ આ કાળનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ સમયમાં પુરાતત્ત્વીય પ્રમાણો પણ બહુ મોટા પ્રમાણમાં મળી આવ્યાં છે. મધ્યકાલીન હિંદનો સલ્તનત સમયનો ઇતિહાસ જાણવા માટે કેટલીક ઉપયોગી અને મહત્વપૂર્ણ સાહિત્યિક રચનાઓ આપણે આ પૂર્વે જોઈ ગયા.

તદુપરાંત, અન્ય કેટલાક ગ્રંથો જેને સલ્તનતકાલીન સાહિત્યના સંદર્ભે જોવા રહ્યા, તે આ કાળનો ઇતિહાસ જાણવાનાં મહત્વપૂર્ણ સાધનો છે. સાથે-સાથે સલ્તનતકાલીન સ્થાપત્ય, સિક્કાને પણ આ સમયનો ઇતિહાસ જાણવા માટેના પુરાતત્ત્વીય અવશેષો છે. આ કાળખંડમાં વસાવવામાં આવેલાં અનેક શહેરો પણ ઇતિહાસ જાણવાનાં મુખ્ય અવશેષીય સાધનો છે.

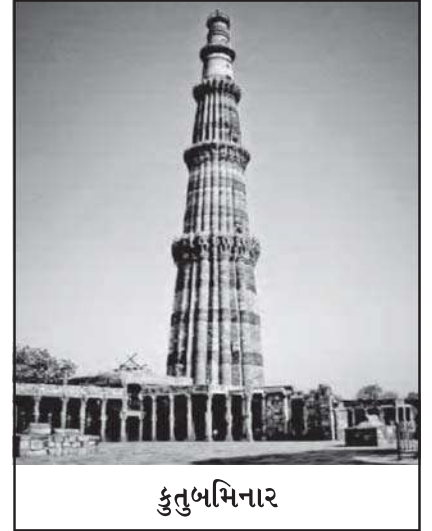
દિલ્હી સલ્તનતનું રાજ્યતંત્ર

સમગ્ર દિલ્હી સલ્તનત પાંચ વંશોના શાસનમાં વહેંચાયેલ જોવા મળે છે. કુતુબુદ્દીન ઐબકથી લઈને છેલ્લા સુલતાન ઈબ્રાહીમ લોદી સુધીમાં કેટલાક પ્રતિભાવંત સુલતાનો પણ થયા. આ કાળ દરમિયાન સુલતાનો દ્વારા કેટલીક વિશિષ્ટ રાજ્યપદ્ધતિઓ અખત્યાર કરવામાં આવી હતી. તેને આપણે અત્રે વિગતે તપાસીશું.

ગુલામવંશ કે મામલુકવંશ (ઈ.સ. 1206 - ઈ.સ. 1290)

શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીના ગુલામ કુતુબુદ્દીન ઐબકથી આ વંશની શરૂઆત થઈ. આ સમગ્ર વંશને ગુલામ કે મામલુકવંશ કહેવામાં આવે છે.

કુતુબુદ્દીન ઐબક સૌપ્રથમ હાંસીનો સૂબો હતો. શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીના ભારતમાંના તમામ વિજયો એ આ કુતુબુદ્દીન ઐબકને આભારી હતા. ઘોરીના ગુલામપદેથી મુક્તિ મળતાં દિલ્હી સલ્તનતમાં તે સર્વપ્રથમ સુલતાન બન્યો. માત્ર પાંચ વર્ષના ટૂંકા સમયગાળામાં કોઈ વહીવટી ક્ષમતા દર્શાવી શક્યો નહિ, છતાં તે શક્તિશાળી હતો. સાહિત્યમાં તેનો ઉલ્લેખ લક્ષબક્ષી તરીકે થયેલો છે. વિદ્વાન હસનનિઝામી તેના દરબારની રોનક હતા. દિલ્હીમાં કુવ્વત-ઉલ-ઈસ્લામ અને અજમેરમાં ઢાઈ દિનકા ઝોંપડા જેવાં મસ્જિદ સ્થાપત્યો તેણે ઊભાં કર્યાં. પ્રસિદ્ધ કુતુબમિનાર બાંધવાની શરૂઆત પણ તેણે કરી. લાહોરમાં યોગાન (પોલો) રમતાં અકસ્માતે ઘોડાપરથી પડી જતાં તેનું મૃત્યુ થયું.

કુતુબમિનાર

ઈલ્તુત્મિશ (ઈ.સ. 1210 - ઈ.સ. 1236)

કુતુબુદ્દીન ઐબક બાદ તેનો ગુલામ તેમજ જમાઈ ઈલ્તુત્મિશ ગાદી પર આવ્યો. એક રીતે જોઈએ તો, તેણે સલ્તનતને દૃઢ કરવાનું કાર્ય કર્યું. તે બઢાયુ પ્રાંતનો સૂબો હતો, પરંતુ ઐબકના પુત્ર આરામશાહમાં રાજકીય નિર્બળતા હોવાથી તુર્ક અમીરોએ ઈલ્તુત્મિશને સત્તા સંભાળવા જણાવ્યું. તેણે સલ્તનતને સ્થિર બનાવવા તુર્કોને ચહલગાની (અનુભવી 40 લોકોનું દળ) ની રચના કરી. આમ કરીને તેણે શક્તિશાળી તુર્ક અમીરોને રાજ્યને વફાદાર બનાવ્યા અને શાસનને દૃઢ બનાવી દીધું. સલ્તનતની શરૂઆતમાં આમ કરવું અત્યંત જરૂરી હતું. ઈલ્તુત્મિશ સલ્તનતનો માન્યતા પ્રાપ્ત પ્રથમ સુલતાન હતો કે જેને ખલિફાએ ખિલ્લત આપીને સુલતાનની પદવી આપી. તેણે રાજધાની લાહોરથી દિલ્હી ફેરવી. મિનહાજ-ઉસ-સિરાઝ અને મલિક-તાજુદ્દીન તેના દરબારના પ્રખ્યાત વિદ્વાનો હતા. તેણે કુતુબુદ્દીન ઐબકે શરૂ કરેલ કુતુબમિનારનું કાર્ય પૂર્ણ કરવા ઉપરાંત અજમેરમાં મસ્જિદની સ્થાપના પણ કરાવી. પોતાના પુત્રોમાં રાજકીય ઈચ્છાશક્તિનો અભાવ જોતાં તેણે પોતાની પુત્રી-રઝિયાને પોતાની ઉત્તરાધિકારી જાહેર કરી. એ રીતે સમગ્ર સલ્તનતમાં રઝિયાએ ઉત્તરાધિકારી તરીકે જાહેર થયેલ પ્રથમ અને અંતિમ સુલતાના હતી. ઈલ્તુત્મિશના સમયમાં તરાઈનું ત્રીજું યુદ્ધ તાજુદ્દીન યિલ્દિઝ અને તેની વચ્ચે થયું, જેમાં ઈલ્તુત્મિશની જીત થઈ.

રઝિયા સુલતાના (ઈ.સ. 1236 - ઈ.સ. 1240)

ઈલ્તુત્મિશે પોતાની પ્રતિભાવાન પુત્રી રઝિયાને પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે જાહેર કરી હોવાથી ઈલ્તુત્મિશના મૃત્યુ બાદ રઝિયા ગાદી પર આવતાં ચારે તરફથી વિદ્રોહની શરૂઆત થઈ. ખાસ કરીને શાસન માટે તેના ભાઈઓ અને અન્ય અમીરોએ તેની વિરુદ્ધ અનેક ષડ્યંત્રો રચ્યાં. જોકે, રઝિયાએ આ ચાર વર્ષના શાસનમાં ચતુરાઈપૂર્વક તેનો સામનો કર્યો, પરંતુ અમીરોની સત્તાલાલસા, એક સ્ત્રીને સુલતાનપદે નહીં સ્વીકારવાની વૃત્તિ અને સતત ચાલતા વિદ્રોહોએ તેનો અંત આણ્યો. તેણે ઉચ્ચકુલીન તુર્ક અમીરોને ઉચ્ચ હોદ્દાથી વંચિત કરવાની નીતિ અપનાવી અને મહત્વના પદે કેટલાક નિમ્ન જાતિના મુસ્લિમોને મૂકી તેમની ખફગી વહોરી. આવા એક ઉચ્ચ તથા પોતાના પ્રિય અને વિશ્વાસુ અધિકારીને અમીર-એ-આબુર (અશ્વશાળાનો વડો)ને પદે આફ્રિકન-(હબસી)-જલાલુદ્દીન યાકૂતની નિમણૂક કરી. આ બધાં કરાણોસર અને અંતે અલ્તુનિયાના વિદ્રોહથી રઝિયાનું પતન થયું.

રઝિયા સુલતાના બાદ મોહિઝુદ્દીન બહેરામશાહ નામનો સુલતાન ગાદી પર આવ્યો. જેણે વહીવટમાં ‘નાયબ સુલતાન’ નામના પદની શરૂઆત કરી. ત્યારબાદ અલાઉદ્દીન મસુદશાહ ગાદી પર આવ્યો, જેમની કોઈ ખાસ ઉપલબ્ધિ જણાતી નથી. તેના બાદ નાસીરુદ્દીન મહમ્મદ નામનો શાસક ગાદીએ આવ્યો. ત્યારે એક પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ તરીકે બલ્બન રાજકારભારમાં ખૂબ મહત્વ ધરાવતો હતો. તેથી આ સમયને બલ્બનના સમયમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવે છે.

ગ્યાસુદ્દીન બલ્બન (ઈ.સ. 1266 - ઈ.સ. 1287)

ઈલ્બેરી તુર્ક શાખાનો મુસ્લિમ યોદ્ધાબલ્બન રઝિયા સુલતાનાના સમયે અમીર-એ-શિકાર હતો. તેના જમાઈ નાસિરુદ્દીન મહમ્મદના સમયમાં તે નાયબ હતો. નાસિરુદ્દીને તેને ઉલુગખાંની ઉપાધિ આપી હતી. નાસિરુદ્દીન મહમ્મદના મૃત્યુ બાદ સત્તાનાં તમામ સૂત્રો તેણે ધારણ કર્યાં. તેણે સૌપ્રથમ ચલલગાનીનો નાશ કરી, શાસનતંત્ર પર અમીરોની પકડને હળવી કરી. તેણે ‘લોહી અને લોખંડની નીતિ’ અપનાવી. સૌપ્રથમ તેના સમયમાં બંગાળના તુગરીલનો બળવો થતાં તેણે ઉગ્રતાપૂર્વક દબાવી તે પ્રાંતોમાં પોતાની ધાક બેસાડી. મેવાતીઓનો વિદ્રોહ પણ તેણે દબાવ્યો. એટલું જ નહીં, અમીરો પર અને પ્રાંતો પર નજર રાખવા દીવાન-એ-આરીઝ નામના ગુપ્તચરતંત્રની તેણે રચના કરી. ખાસ કરીને રાજાના ‘દૈવીસિદ્ધાંત (Divine Rights of Kingship)’ને સ્થાપિત કરવા તેણે વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કર્યો. ઈરાનમાં ચાલતી ‘રાજાને ઝૂકીને નમન કરવાની પ્રથા’-પાબોશની પણ તેણે શરૂઆત કરી. દરબારની શાનો-શોકત વધારી ઈરાની રાજાઓની જેમ દરબારમાં મહાન દેખાડો શરૂ કર્યો. તેના દરબારમાં અમીરખુશરો અને અમીર હસન જેવા સાહિત્યકારો રહેતા. રાજાની શક્તિની સ્થાપના માટે બલ્બને કરેલો પ્રયત્ન એ સલ્તનતકાળનું વિશિષ્ટ તત્વ ગણાવી શકાય. તેના બાદ તેનો પુત્ર શમ્સુદ્દીન કૈકોબાદ ગાદીએ આવ્યો, પરંતુ જલાલુદ્દીન ફિરોજ ખલજી નામના તેના જ એક અમીરે તેને ગાદી પરથી ઉથલાવીને ખલજી વંશની સ્થાપના કરી.

ખલજીવંશ (ઈ.સ. 1290 - ઈ.સ. 1320)

જલાલુદ્દીન ખલજીથી ખલજી વંશની શરૂઆત થઈ. તેણે કિલોખરી નામના સ્થળે કૈકોબાદ સામે પોતાની જાતને સુલતાન ઘોષિત કરી, રાજધાની સ્થાપિત કરી. ત્યારબાદ તેણે કાંતિ કરી દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો. આ ઘટનાને ‘ખલજી કાંતિ’ કહેવામાં આવે છે. જોકે, એક મત પ્રમાણે ખલજીઓને પ્રજાએ જાકારો આપ્યો. ખલજીઓ મૂળતઃ તુર્કી મુસ્લિમો હતા, પરંતુ ઘણા લાંબા સમયથી અફઘાનિસ્તાનમાં રહેવાને કારણે તુર્ક મુસ્લિમોએ તેમને સામાજિક મોભો આપ્યો નહિ. તેના સમયમાં (ઈ.સ. 1290) કરા (કડા) - માણેકપુરના નાના સૂબેદાર મલેક છજજુએ વિદ્રોહ કર્યો, જે તેણે સફળતાપૂર્વક દબાવી દીધો હતો. ઈ.સ. 1290માં હલાકૂના પૌત્ર અબ્દુલાએ ભારત પર આક્રમણ કર્યું હતું. તેણે તેના ભત્રીજા અલાઉદ્દીનને પોતાની તરફ ભેળવીને કાવતરાપૂર્વક પોતાના કાકાની હત્યા કરી પોતે જ ગાદી પચાવી પાડી.

અલાઉદ્દીન ખલજી (ઈ.સ. 1296 - ઈ.સ. 1316)

સલ્તનતકાળમાં અલાઉદ્દીન ખલજીને સૌથી સફળ સુલતાન ગણાવી શકાય. તે તદ્દન નિરક્ષર, પરંતુ સુધારક, મહત્વકાંક્ષી અને પ્રતિભાવંત હતો. તેના પિતાનું મૃત્યુ થતાં તેના કાકા જલાલુદ્દીને તેને પુત્રની જેમ ઊછેર્યો અને પોતાની દીકરીનાં લગ્ન પણ તેની સાથે કર્યાં. એટલું જ નહીં, અગત્યની સૂબેદારી આપી કડા-માણેકપૂરનો સૂબો બનાવ્યો. આવા નેકદિલ જલાલુદ્દીનની હત્યા કરીને તે ગાદી પર આવ્યો. મુસ્લિમ અમીરોનો વિરોધ અટકાવવા અને હત્યારા સુલતાનની

ટીકાથી બચવા સિફતપૂર્વક તેણે ઈસ્લામના વડા ખલિફાની સત્તાને માન્યતા આપી. તેણે જાતે જ યાસ્મીન-ઉલ-ખલિફાત નાસિરી-ઉલ-મોમીનીનની પદવી ધારણ કરી. અલાઉદ્દીન ખલજી તેના વિજયોથી ખૂબ જાણીતો છે. તેણે તત્કાલીન આર્થિક દૃષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ ગુજરાત અને દક્ષિણ ભારતના વિજયો કર્યા. તેણે દાનમાં અપાયેલી જમીનો રાજ્યમાં પાછી સમાવી લીધી અને ઇકતેદારોને કે જાગીરદારોને રોકડમાં પગાર ચૂકવવાનું શરૂ કર્યું. તેના ગુલામ મલેકકાફૂરે દક્ષિણ ભારતના વિજયો કરી અઢળક ધન અલાઉદ્દીનના દરબારમાં ભેગું કર્યું. કાકતીયવંશના રાજવી પ્રતાપ રુદ્રદેવને હરાવી મલેકકાફૂરે દુનિયાનો સર્વશ્રેષ્ઠ કોહિનુર હીરો પ્રાપ્ત કર્યો હતો. અલાઉદ્દીને અમીર ઉમરાવ ઉપર નજર રાખવા બરીદ નામના અધિકારીનો ભ્રષ્ટાચાર નાથવા ‘મુહતાશીબની’ નામથી અધિકારીની નિમણૂક કરી. તેના સમયમાં મંગોલ પ્રજાનાં આક્રમણો થતાં તેણે પોતાની લશ્કરી નીતિ પર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી તે મુજબ પોતાની આર્થિક નીતિ ઘડી.

વહીવટી સુધારા

તેણે નવીન વહીવટી સુધારા દાખલ કરી પોતાની પ્રતિભા સાબિત કરી હતી. ઇકતેદારોની સેના પર નિર્ભર રહેવાને બદલે તેણે દિલ્હીમાં સ્થાયી (કાયમી) સેનાની સ્થાપના કરી. સાથે-સાથે ઇકતેદારોની પાસે રહેલ સેનાના ઘોડા અને સૈનિકો માટે અનુક્રમે એક વિશિષ્ટ ઓળખપદ્ધતિ - ‘દાગ’ અને ‘હૂલિયા’ (‘ચહેરા’) દાખલ કરી. સૈનિકોની વ્યવસ્થિત રીતે ભરતી કરવામાં આવતી હતી. તેમને વેતન તરીકે 19.5 ટકા માસિક આપવામાં આવતા. એ રીતે તેણે સૈનિકોને જાગીર સ્વરૂપે આપતાં વેતનો નાબૂદ કરી સામ્રાજ્યમાં આધુનિક વહીવટીતંત્રનો પાયો નાંખ્યો. તેના આર્થિક સુધારાઓ પણ બહુ જ મહત્વપૂર્ણ હતા. અમીર-ખુશરોના પુસ્તક ‘ખજાઈન-ઉલ-ફતુહ’, ઈસામી કૃત ‘ફતુહ-સલાતીન’, તેમજ જિયાઉદ્દીન બરનીના પુસ્તક ‘તારીખ-એ-ફિરોઝશાહી’માંથી અલાઉદ્દીનના આર્થિક સુધારાની જાણકારી મળે છે. તે મુજબ તેણે બજાર-અર્થતંત્રનો પાયો નાંખ્યો હતો. તેણે ‘શહનાયે મંડી’ નામના બજારના અધિક્ષકની પણ નિમણૂક કરી. તેનો પ્રથમ શહનાયે મંડી ‘મલિક-યાકુબ’ હતો. દેશના વિભિન્ન વિસ્તારોમાંથી દિલ્હીમાં વેપાર અર્થે આવેલા વેપારીઓને સગવડ મળી રહે તે માટે તેણે સર્વપ્રથમ એક અલગ વિભાગ, ‘દીવાન-એ-રસાલત’ની સ્થાપના કરી. તેણે જમીનની વૈજ્ઞાનિક રીતે માપણી કરાવી, ખેડૂતોની વાસ્તવિક આવક પર મહેસુલ નક્કી કરવાનું કાર્ય કર્યું. એ દૃષ્ટિએ આ પ્રકારનો તે પ્રથમ ભારતીય શાસક ગણી શકાય. તેના મૃત્યુ બાદ મુબારક ખલજી (ઈ.સ. 1316 - ઈ.સ. 1320) ગાદી પર આવ્યો. તેની એક વિશિષ્ટતા એ હતી કે, તે ઈસ્લામી વડા ખલિફાની સત્તાને ઈન્કારતો હતો. તેણે જાતે જ ખલિફાપદ ધારણ કર્યું. ત્યારબાદ ખલજીવંશના અંતિમ સુલતાન તરીકે નાસિરુદ્દીન ખૂશરોશાહ રાજસત્તા પર આવ્યો. તેને તેના સૂબા ગ્યાસુદ્દીનને ઉથલાવી તુઘલકવંશની સ્થાપના કરી.

તુઘલકવંશ (ઈ.સ. 1320 - ઈ.સ. 1412)

આપણે જોયું તેમ ખલજી વંશનો અંત આણી ગ્યાસુદ્દીને તુઘલકવંશની સ્થાપના કરી હતી. આ વંશના મુખ્ય સુલતાનો આ પ્રમાણે હતા.

ગ્યાસુદ્દીન તુઘલક (ઈ.સ. 1320 - ઈ.સ. 1325)

અલાઉદ્દીન ખલજીના સમયમાં પંજાબના સૂબા તરીકે તેણે મહત્વપૂર્ણ કાર્ય કર્યું. અલાઉદ્દીન ખલજીના સમયમાં થયેલ અનેક મંગોલ આક્રમણોને વાયવ્ય સરહદ પર તેણે નિષ્ફળ બનાવ્યાં, એ રીતે લશ્કરી દૃષ્ટિકોણથી તે અત્યંત શક્તિશાળી હતો. તેણે સામ્રાજ્યને દુષ્કાળના ભયમાંથી મુક્ત કરવા નહેરયોજના ઘડી કાઢી. જોકે તેને અમલમાં મૂકે તે પૂર્વે તેનું મૃત્યુ થયું. તેણે બંગાળવિજય કર્યો. વિજય બાદ તેના પુત્ર મહમ્મદ તુઘલક-જૂનાખાને તેનું સન્માન કરવા બનાવેલો મંચ તેના પર પડતાં અકસ્માતે તેનું મૃત્યુ થયું. કેટલાક ઇતિહાસવિદો તેનું મૃત્યુ અકસ્માતમાં ખપાવવાને બદલે તે જૂનાખાનનું કાવતરું હોવાનું માને છે. તેણે બંગાળના વહીવટી દૃષ્ટિકોણથી ત્રણ ભાગલા-લખનૌતી, સોનારગાંવ અને સતગાંવ-પાક્યા.

મુહમ્મદ બિન તુઘલક (ઈ.સ. 1325 - ઈ.સ. 1351)

અલાઉદ્દીન ખલજી બાદ અન્ય એક પ્રતિભાવંત સુલતાન તરીકે મુહમ્મદ તુઘલકને લઈ શકાય. તેનું મૂળનામ જૂનાખાન હતું. એક રીતે તે પોતાના સમય કરતાં ઘણો આગળ હતો. તેની અનેક યોજનાઓ સમજવાની અને અમલ કરવાની ક્ષમતા તેના અધિકારીઓમાં નહોતી. તેથી તેની સમસ્ત યોજનાઓને તરંગી યોજનાઓ કહેવામાં આવે છે. મુહમ્મદ તુઘલકનો શાસનકાળ એક રીતે અનેક બળવાઓનો કાળ હતો. 34 જેટલો વિદ્રોહોનો તેણે સામનો કર્યો હતો. રાજધાનીનું સ્થળાંતર કરી

દિલ્હીથી દોલતાબાદ અને ત્યારબાદ દોલતાબાદથી દિલ્હી ફેરવીને તેણે પોતાના તરંગીપણાનો અનુભવ કરાવ્યો. ચલણી નાણાંની તેની યોજના પ્રતીક્રમુદ્રા યોજના તરીકે ઓળખાઈ. તે પણ નિષ્ફળ ગઈ. ગુર્જાપનો બળવો તેણે દબાવ્યો હતો. ત્યાર બાદ કિસ્લુખા (સિંધ, મુલતાન, ઉચ્છ)નો બળવો પણ તેણે દબાવ્યો હતો. દક્ષિણમાં સાગરનો બળવો પણ મહત્વપૂર્ણ હતો. છેલ્લે સિંધના થકાનો વિદ્રોહ દબાવવા જતાં સુલતાન મહમ્મદ તુઘલકનું મૃત્યુ થયું હતું.

ફિરોજ તુઘલક (ઈ.સ. 1351 - ઈ.સ. 1388)

મુહમ્મદ બાદ તેના પિતરાઈ ભાઈ ફિરોજ તુઘલકનો રાજ્યાભિષેક થકામાં જ કરવામાં આવ્યો. આ સુલતાન પ્રજાકલ્યાણનાં કાર્યો કરનાર હતો. જોકે તેણે સૌ પ્રથમ બ્રાહ્મણો પર જજિયા નામનો કર દાખલ કર્યો હતો. તેણે મુહમ્મદ તુઘલકની યાદમાં જોનપુર નગરની સ્થાપના કરી હતી. તે ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનો ખૂબ ચાહક હતો. તેણે સમ્રાટ અશોકના ટોપરા અને મેરઠના સ્તંભોને દિલ્હીમાં લાવી ભાષાના વિદ્વાનોને તેના પર અંકિત અભિલેખ ઉકેલવા જણાવ્યું હતું. તેણે અદદા અને બીખ નામના તાંબા અને ચાંદીના મિશ્રિત સિક્કાનું ચલણ શરૂ કર્યું હતું. એટલું જ નહીં, તેણે એક વિશિષ્ટ વિભાગ દીવાન-એ-ખેરાતની સ્થાપના કરી હતી, જે દાનધર્મને લગતો વિભાગ હતો. તેણે બેરોજગારને નોકરી આપવા રોજગાર વિભાગની સ્થાપના કરી. તેના સમયમાં પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર ઝિયાઉદ્દીન બરની અને શમ્સે-સિરાઝ-અફઝ તેના દરબારનાં મૂલ્યવાન રત્નો હતાં ફિરોજશાહ તુઘલકના મકબરાનો ગુંબજ અષ્ટકોણીય ગુંબજ પર આધારિત હોવાથી એક વિશિષ્ટ સ્થાપત્યનો નમૂનો ગણાય છે.

ફિરોજ તુઘલકના મૃત્યુ બાદ ટ્રાન્સ ઓક્સિયાના સુલતાન તિમુરે (તૈમૂર લંગે) ભારત પર આક્રમણ કર્યું. આ સમયે નાસિરુદ્દીન મોહમ્મદ નામનો શાસક હતો. તે તુઘલકવંશનો છેલ્લો સુલતાન હતો.

તિમુરનું ભારત પરનું આક્રમણ (ઈ.સ. 1398)

તિમુરની નજર હિંદુસ્તાનની અતુલ સંપત્તિ તરફ જતાં તેનાં ઉપર આક્રમણ કરવાનું તેણે નક્કી કર્યું. તેના સલાહકારોએ એ પ્રદેશમાં પહોંચવામાં આડે આવતી મુશ્કેલીઓ તેને સમજાવી અને એ ઈચ્છા પડતી મૂકવાની સલાહ આપી, પરંતુ તિમુરના પુત્ર શાહરુખે હિંદુસ્તાનમાંથી અઢળક ધન-દોલત પોતાના દેશમાં ખેંચી જવાનો તથા ત્યાંની મૂર્તિપૂજા નષ્ટ કરવાનો સખત આગ્રહ રાખ્યો. અંતે મૂર્તિપૂજાનો અંત આણી લૂંટફાટ કરી પાછા ફરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો. તિમુરે તેની આત્મકથામાં પણ હિંદુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરવાના કારણ તરીકે બિનમુસ્લિમો સાથે લડી ગાઝી થવાનું અનેકવાર જણાવેલ છે. એ મુજબ ડિસેમ્બરમાં તે દિલ્હી પહોંચ્યો. દિલ્હીથી છ માઈલના અંતરે તિમુરે છાવણી નાંખી. નાસિરુદ્દીન મોહમ્મદ તથા તેના સહાયક અમીર અને વઝીર મલ્લુ ઇકબાલે પોતાનાં લશ્કરો સંગઠિત કરી તેનો સામનો કરવા પ્રયત્નો કર્યા. ફિરોઝાબાદમાં એ બંને પક્ષો વચ્ચે એક ભીષણ યુદ્ધ થયું. તિમુરના સૈનિકોના ઝંઝાવાત સામે તે ઝાઝો સમય ટકી શક્યો નહિ. તિમુરે દિલ્હીમાં સીરીના કિલ્લા ઉપર પોતાનો ઝંડો ફરકાવ્યો.

તિમુરની કૂર કાર્યવાહીનો સામનો કરવા દિલ્હીના હિંદુઓએ શસ્ત્રો ધારણ કરી મરણિયા થઈ આક્રમણકારો ઉપર તૂટી પડ્યા. પરંતુ તિમુરના સૈનિકોએ ઘાતકી રીતે તેમની કતલ કરી દિલ્હી શહેરને લૂંટ્યું, બાળ્યું અને પાયમાલ કર્યું. એ સર્વને અંતે હજારો માણસોનાં માથા એક ઉપર એક ખડકી તેમનો તેણે મિનારો કર્યો. આમ કરવામાં તિમુર આનંદ અનુભવતો હતો. દિલ્હી શહેર ઉપર આ પ્રકારની આફત પ્રથમ વાર ઊતરી હતી.

આ સંહારલીલા પંદર દિવસ ચાલી, તે દરમિયાન તિમુરે પોતાનો સમય અપૂર્વ ખુશીમાં પસાર કર્યો. તે શાસન કરવાના ધ્યેયથી દિલ્હીમાં આવ્યો ન હતો. અંતે ઈ.સ. 1399 ના જાન્યુઆરીના આરંભમાં તેણે પરત ફર્યો શરૂ કરી.

સૈયદવંશ (ઈ.સ. 1414 - ઈ.સ. 1451)

તુઘલકવંશના અંત બાદ ખિજરખાંએ સૈયદવંશની સ્થાપના કરી. તિમુરે તેને આ પૂર્વે મુલતાન, લાહોર અને દિપાલપુરનો હાકેમ બનાવ્યો હતો. તેણે રૈયત-એ-આલાની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી. તેના બાદ મુબારકશાહ અને અલાઉદ્દીન આલમશાહ જેવા બે સુલતાનો થઈ ગયા. બહલોલ લોદીએ આલમશાહને ગાદી પરથી ઉઠાડી લોદી વંશની સ્થાપના કરી. આ વંશના શાસક મોહમ્મદશાહના મકબરામાં ચાંદીની ઝારબલનો ઉપયોગ થયો છે.

લોદીવંશ (ઈ.સ. 1451 - ઈ.સ. 1526)

લોદીઓ અફઘાની ગણાતા હતા, એટલે બહલોલ લોદીને સલ્તનતના પ્રથમ અફઘાન શાસક કહેવામાં આવે છે. તેણે લાંબા સમય સુધી શાસન ચલાવ્યું. ત્યારબાદ તેનો પુત્ર સિકંદર લોદી અર્થાત્ નિઝામશાહ ગાદીએ આવ્યો, તે લોદીવંશનો શ્રેષ્ઠ સુલતાન હતો. તેણે આગ્રા શહેર વસાવી તેને રાજધાનીનું નગર બનાવ્યું. તેણે અલાઉદ્દીન ખલજીની જેમ મહેસૂલી સુધારા કર્યાં. જમીનના માપ માટે એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ શોધી કાઢી હતી, જેને ‘સિકંદરી ગજ’ કહેવામાં આવે છે. તેનું આ માપ ઘણા લાંબા સમય સુધી અમલમાં રહ્યું. તેણે તાજિયા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. તે સાહિત્યનો અનુરાગી હતો. સંસ્કૃતના આયુર્વેદિક ગ્રંથનું તેણે ફારસીમાં ‘ફરહંદ-એ-સિકંદરી’ તરીકે ભાષાંતર કરાવ્યું. તેણે સંગીત પર ‘લજ્જત-એ-સિકંદરી’ નામના ગ્રંથની રચના કરી હતી. તેના બાદ ઈબ્રાહીમ લોદી એ લોદીવંશ અને દિલ્હી સલ્તનતનો આખરી સુલતાન હતો. તુર્ક અમીરો સાથે અન્યાયપૂર્ણ વ્યવહાર કરવાને કારણે તેના જ કાકા આલમખાંએ બાબરને ભારત પર આક્રમણ કરવા આમંત્રણ આપ્યું હતું. પાણીપતના પ્રથમ યુદ્ધમાં (25 એપ્રિલ, 1526) બાબરની સામે તેની હાર થઈ અને તે મૃત્યુ પામ્યો. સમગ્ર સલ્તનત સત્તાકાળમાં યુદ્ધના મેદાનમાં મૃત્યુ પામનાર તે એકમાત્ર સુલતાન હતો.

સલ્તનતકાલીન પ્રાદેશિક રાજ્યો

ગુજરાત

સલ્તનતકાલીન પ્રાદેશિક રાજ્યોમાં ગુજરાત સૌથી મહત્વપૂર્ણ હતું ‘ભારતના બગીચા’ તરીકે પ્રખ્યાત ગુજરાત પ્રાચીનકાળથી જ વેપાર-વાણિજ્યને ક્ષેત્રે વિખ્યાત હતું. મહમ્મદ ગઝનવીએ ગુજરાત પર આક્રમણ કર્યા પછી મુસ્લિમો તેના પર સત્તા સ્થાપવા આતુર બન્યા. ખાસ કરીને અલાઉદ્દીન ખલજીએ ગુજરાત પર આક્રમણ કરી ગુજરાતને દિલ્હી સલ્તનતને આધીન કર્યું હતું. તિમુરના આક્રમણ બાદ દિલ્હી સલ્તનત પતન તરફ આગળ વધતાં ગુજરાતમાં તાતારખાન (ઈ.સ. 1403) મહમ્મદ શાહ ખિતાબ ધારણ કરી સુલતાન બન્યો. ત્યારબાદ (ઈ.સ. 1407) ઝફરખાને મુઝફરશાહનો ખિતાબ ધારણ કરી ગુજરાતની સત્તા હાથમાં લીધી. તે પોતાના પૌત્ર અહમદ-શાહને પોતાનો વારસ બનાવી નિવૃત્ત થયો.

ભદ્રનો કિલ્લો - અમદાવાદ

અહમદશાહ (ઈ.સ. 1410 - ઈ.સ. 1442)

ગુજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતનો પાયો નાખનાર અહમદશાહ હતો. તેણે આસાવલ નજીક સાબરમતી નદીને કિનારે અમદાવાદ શહેરની સ્થાપના કરી. તેણે ભદ્રનો કિલ્લો, શાહીમહેલ, મસ્જિદ, ત્રણ દરવાજા અને જામામસ્જિદની સ્થાપના કરી. તે ન્યાયપ્રિય હતો. ઈસ્લામી કાનૂનોનું તે પાલન કરતો, તેમ છતાં હિન્દુઓનાં મંદિરો તોડવાની તેણે આજ્ઞા આપી. ત્યારબાદ મોહમ્મદ શાહ બીજો અને કુતુબશાહ ગાદી પર આવ્યા. કુતુબશાહે (ઈ.સ. 1451) અમદાવાદમાં હોઝ-એ-કુતુબ અર્થાત્ કાંકરિયા તળાવ તેમજ નગીનાવાડીનું બાંધકામ કરાવ્યું.

ગુજરાતના સુલતાનોમાં મહમુદ બેગડો (ઈ.સ. 1458 થી ઈ.સ. 1511) સૌથી મહત્વપૂર્ણ ગણાય છે. માત્ર 13 વર્ષની વયે તે ગાદી પર બેઠો. તેણે જૂનાગઢ, ચાંપાનેર, કચ્છ, સિંધ, દ્વારકા વગેરે સ્થળો પર આક્રમણ કરી પોતાની સત્તા વિસ્તારી. ભારતમાં પોર્ટુગીઝોનું આગમન થતાં, તેણે તુર્કો સાથે સંધિ કરી પોર્ટુગીઝોને હાંકી કાઢવાનું નક્કી કર્યું, પરંતુ તેમાં તેને ધારી સફળતા

જામામસ્જિદ - અમદાવાદ

મળી નહિ. તેના દરબારમાં જોનપુર, દિલ્લી, બંગાળ, કશ્મીર, ઈરાન, રોમ, ઈજિપ્તથી એલચીઓ આવતા. ચાંપાનેર અને જૂનાગઢનાં એમ બે ગઢો જીતવાને કારણ તે બેગડો કહેવાયો. તે અત્યંત વિચક્ષણ હતો. સુફી સંતો અને મુસ્લિમ સાહિત્યકારોને આશ્રય આપતો. તેણે ગુજરાતમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાપત્યો બંધાવ્યાં છે. મહમૂદ બેગડા પછી મુઝફ્ફર શાહ બીજો અને બહાદુર શાહ જેવા અગત્યના સુલતાનો થયા. આગળ જતાં દિલ્લીમાં મુઘલ સત્તાની સ્થાપના થતાં મહાન અકબરે (ઈ.સ. 1573) ગુજરાતને મુઘલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બનાવી દીધું.

ખાનદેશ

મલેક રાજા ફારુકીએ ખાન ખિતાબ ધારણ કરી ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના (ઈ.સ. 1370) કરી. ત્યારબાદ તેનો પુત્ર મલેક નસીરખાન ફારુકી ગાદી પર આવ્યો. ગુજરાત અને બહમની વચ્ચે આ પ્રદેશ આવેલ હોવાથી અવારનવાર તેનાં આક્રમણોનો ભોગ બન્યો. અંતે અકબરે ખાનદેશને પણ મુઘલ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધું.

માળવા

અલાઉદ્દીન ખલજીએ માળવા જીત્યું ત્યારથી તે દિલ્લી સલ્તનતનો ભાગ બન્યું હતું. દિલ્લી સલ્તનત પતન તરફ અગ્રેસર થતાં સર્જાયેલ અવ્યવસ્થાનો લાભ લઈ દિલાવરખાન ઘોરી નામના એક જાગીરદારે ધારાનગરીખાતે રાજધાની સ્થાપી માળવાના એક અલગ રાજ્યની સ્થાપના કરી. તેના પછી તેનો પુત્ર સુલતાન હુસંગશાહ ગાદી પર આવ્યો. તેણે ઓરિસ્સા પર આક્રમણ કરી પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. આ સિવાય ગ્વાલિયર, જોનપુર, દિલ્લી સાથે પણ તેનાં યુદ્ધો થયાં. તેણે ભારતમાં સુવિખ્યાત માંડુનો કિલ્લો બાંધ્યો.

હુસંગશાહ પછી તેનો પુત્ર મોહમ્મદશાહ ગાદી પર બેઠો. જોકે, તે અત્યંત વિલાસી હતો. તેના વજીર મહમૂદ ખલજીએ તેને ઝેર આપી મારીને ખલજીવંશની સ્થાપના કરી. મહમૂદ ખલજી લાંબા સમય સુધી સત્તા પર રહ્યો, તે શક્તિશાળી હતો. તેણે માંડુમાં સાત માળનો મિનારો બંધાવ્યો હતો. તેના સમયમાં માળવા સમૃદ્ધ બન્યું. તેણે બુંદેલખંડ, રણથંભોર, બયાના, બિંદુ અને કોટા જેવાં રાજ્યો જીતીને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. તે સાહિત્ય અને કલાનો શોખીન હતો. તેના પછી ગ્યાસુદ્દીન, નાસિરુદ્દીન, અલાઉદ્દીન મહમૂદ બીજો જેવા સુલતાનો થયા. ત્યારબાદ હુમાયુએ અને શેરશાહે માળવા જીતી લીધું. છેવટે અકબરે તેને મુઘલસામ્રાજ્યનો એક ભાગ બનાવી દીધું.

જોનપુર

ફિરોજ તુઘલકે બનારસથી 34 માઈલ વાયવ્યમાં પોતાના પિતરાઈ ભાઈ જોના ખાં (સુલતાન મુહમ્મદ તુઘલક)ની યાદમાં જોનપુર શહેર વસાવ્યું હતું. સુલતાન ફિરોજ તુઘલકના અવસાન પછી સરવર નામના એક જાગીરદારે જોનપુરના સ્વતંત્ર રાજ્યનો પ્રારંભ કર્યો. તે પાછળથી મલેક સરવર તરીકે જાણીતો બન્યો. આ રાજ્યમાં મલેક સરવર, ખાજા જહાન, કરનકુલ, શમ્સુદ્દીન ઈબ્રાહીમ શર્કી જેવા શાસકો થયા. સુલતાન ઈબ્રાહીમ શાહ આ વંશનો સૌથી અગત્યનો શાસક હતો. તે વિદ્યા અને શિક્ષણનો પ્રેમી હતો. તેણે સ્થાપત્ય તથા કલાને પ્રોત્સાહન આપ્યું. તેના સમયમાં જોનપુર ઈસ્લામી વિદ્યાનું મુખ્ય કેન્દ્ર ‘શીરાઝે હિંદ’ (ભારતનું શીરાઝ) ગણાતું. તેણે ભારતમાં વિખ્યાત અટાલાદેવી મસ્જિદ બંધાવી. તદ્દુપરાંત તેણે આવાં અનેક સ્થાપત્યો રચ્યાં. તેના પછી તેનો પુત્ર મોહમ્મદશાહ પણ તેના જેવો જ શક્તિશાળી હતો. સુલતાન સિકંદર લોદીએ શર્કી રાજ્ય પર આક્રમણ કરી તેનો અંત આણ્યો.

બંગાળ

મુહમ્મદ તુઘલકે બંગાળ જીતી, તેને દિલ્લી સલ્તનતનો ભાગ બનાવ્યો. બંગાળ, અવારનવાર બંડ કરી સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન કરતું હોવાથી બુગરાખાંએ સુલતાન નાસુરુદ્દીનનો ખિતાબ ધારણ કરી બંગાળમાં સ્વતંત્ર સલ્તનત સ્થાપી. તેના પુત્ર રુકનુદ્દીન અને ફિરોજના શાસન દરમિયાન બંગાળમાં તેમનું રાજ્ય વિસ્તર્યું. છટગામ અને સોનારગામ તેનાં અગત્યનાં કેન્દ્રો હતાં. મહમૂદ તુઘલકે પણ બંગાળ પર આક્રમણ કર્યું હતું. તેના અગત્યના સુલ્તાનોમાં સિકંદરશાહને ગણાવી શકાય. આ સિવાય અલાઉદ્દીન હુસેનશાહ સૌથી અગત્યનો શાસક ગણાય છે, તેણે સુવ્યવસ્થા સ્થાપી હતી. સત્યપીર નામના એક સંપ્રદાયને ચાલુ કરનારા સુલતાન અલાઉદ્દીન હુસેનશાહે હિંદુ-મુસ્લિમાનોને એક સંસ્કૃતિના છત્ર નીચે લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

સિંધ

સિંધમાં સુમરા જાતિના લોકોનું રાજ્ય હતું. તેમણે પાછળથી ઈસ્લામધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. અલાઉદ્દીન ખલજીના સમયબાદ મુહમ્મદ તુઘલકના સમયમાં સિંધ અને કચ્છપ્રદેશમાં રહેતી સમા નામની જાતિએ પોતાનું સ્વતંત્ર શાસન સ્થાપ્યું. આ વંશમાં નિઝામુદ્દીન જામ નામનો મહત્વનો શાસક થઈ ગયો. જામ ફિરોજ નામના એક શાસકે પણ અહીંયાં શાસન કર્યું. અંતે અકબરના સમયમાં તે મુઘલસામ્રાજ્યનો ભાગ બન્યું.

મુલતાન

શેખ યુસુફ કુરેશીએ મુલતાનની આસપાસ પોતાની સત્તા (ઈ.સ. 1438) સ્થાપી. રાય સહરા નામના એક જમીનદારે તેને હરાવી લંગાણીવંશની સ્થાપના કરી. હુસેન લંઘા ગાદી પર આવ્યો, જે આ રાજ્યનો અગત્યનો સુલતાન હતો. છેવટે મુલતાનનું આ રાજ્ય પણ મુઘલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બની ગયું.

વિજયનગર

હરીહર અને બુક્કારાયે વિજયનગરની સ્થાપના કરી. માધવ વિદ્યારણ્ય નામના એક વિદ્વાન સંન્યાસીના તેઓ શિષ્ય હતા. તેમણે તુંગભદ્રા નદીના કિનારે ગુંદીના કિલ્લા સામે હમ્પી ખાતે વિજયનગર નામના રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો. આ વિજયનગર સામ્રાજ્ય કુલ ચાર વંશોમાં વહેંચાયું છે. પ્રથમ વંશ સંગમવંશ તરીકે ઓળખાય છે. તેમાં હરીહર, બુક્કારાય, હરીહર બીજો, દેવરાય બીજો જેવા મહત્વપૂર્ણ રાજાઓ થઈ ગયા. બીજો સાલુવંશ, જેની શરૂઆત નરસિંહ સાલુએ કરી હતી. આ વંશમાં નરસનાયકનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે ત્રીજો વંશ તુલુ વંશ તરીકે ઓળખાયો. તેમાં વીરનરસિંહ અને વિજયનગરના મહાન શાસક કૃષ્ણદેવરાયનો સમાવેશ થાય છે. વિજયનગરનો આ કૃષ્ણદેવરાય માત્ર વિજયનગરનો જ નહિ, પરંતુ તત્કાલીન હિંદનો સૌથી મહાન રાજવી હતો. તેણે ઓરિસ્સાના ગજપતિઓ અને બહમનીના મુસ્લિમ શાસકોને હરાવ્યા હતા. ગોલકુંડા અને સિંહચલમ સુધી તેણે વિજયો કર્યા હતા. તેણે રાયચૂરનો કિલ્લો પણ જીતી લીધો હતો. કૃષ્ણદેવરાય મહાન વિજેતા હોવા ઉપરાંત મહાન મુત્સદ્દી રાજવી હતો. એટલું જ નહીં, કલા અને સ્થાપત્યનો પુરસ્કર્તા પણ હતો. પોર્ટુગીઝો સાથે તેના ખૂબ સારા સંબંધો હતા. તેના સમયમાં વિજયનગર સામ્રાજ્ય ભારતનું સૌથી શક્તિશાળી સામ્રાજ્ય હતું. તેના શાસનકાળમાં આવેલા અનેક વિદેશી પ્રવાસીઓએ વિજયનગરનાં ભરપેટ વખાણ કર્યાં છે. પોર્ટુગીઝ મુસાફર ડોમિંગોસ પાયઝે અને ફર્નાડો નુનિઝે કૃષ્ણદેવરાયની પ્રશંસા કરતાં જણાવ્યું છે કે, તે ભારે પરાક્રમી અને સર્વગુણસંપન્ન છે. દક્ષિણ ભારતમાં તેના જેટલો વીર અન્ય કોઈ રાજવી નથી.

કૃષ્ણદેવરાય વિદ્વાનો, કવિઓ અને કલાકારોને આશ્રય આપતો. પોતે ઉત્તમ સાહિત્યકાર હોવાને કારણે આંધ્રભોજ તરીકે ઓળખાતો. તેણે તેલુગુમાં ‘આમૂક્ત-માલ્યદા’ ગ્રંથની રચના કરી. કલા-સ્થાપત્યનો પણ તે ભારે શોખીન હતો. તેણે નાગલપુર નામનું એક નવું શહેર તથા હજારા અને વિઠલ સ્વામીનાં મંદિરોનું નિર્માણ કરાવ્યું. કૃષ્ણદેવરાયના મૃત્યુ બાદ નિર્બળ શાસકો ગાદી પર આવતાં (ઈ.સ. 1565) બીજાપુર, અહમદનગર, ગોલકુંડા અને બદર જેવાં બહમની રાજ્યોએ એકજૂથ થઈ તાલિકોટા પાસે આવેલ રાક્ષસીતંગડીના યુદ્ધમાં વિજયનગરને ભયંકર પરાજય આપ્યો. આ યુદ્ધ મહાન વિજયનગરના સામ્રાજ્યના પતન માટે કારણભૂત બન્યું.

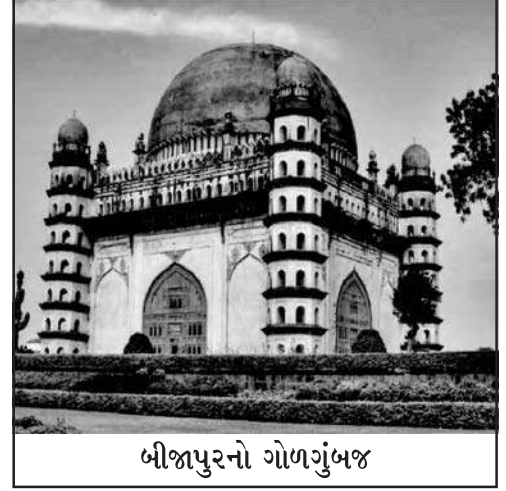
બહ્મની

વિજયનગરની જેમ જ દક્ષિણ ભારતમાં (ઈ.સ. 1347) બહ્મની રાજ્યનો ઉદય થયો. એક અફઘાન અમીર હસન ઝફરખાંના વડપણ હેઠળ તેની સ્થાપના થઈ. તેમણે અલાઉદ્દીન બહ્મનશાહ નામ ધારણ કરી બહ્મની રાજ્યની ધૂરા સંભાળી. તેણે સુલતાન બન્યા પછી દોલતાબાદમાં ભીમા નદી પર આવેલ ગુલબર્ગને રાજધાની બનાવી, રાજ્યમાં શાંતિ અને સલામતીની સ્થાપના કરી. તેના પછી મોહમ્મદ શાહ પહેલો ગાદી પર આવ્યો. તેના સમયમાં વિજયનગર સાથે સતત સંઘર્ષ ચાલુ રહ્યા. તેના પછી અલાઉદ્દીન મુઝાઈદશાહ અને મોહમ્મદ બીજો ગાદી પર આવ્યા. બહ્મનીમાં અહમદશાહ પ્રથમ વલી

તરીકે ઓળખાતો અગત્યનો શાસક થયો. તેણે વિજયનગર પર આક્રમણ કરી તેને સંધિ કરવાની ફરજ પાડી. તે સાહિત્ય અને કલાનો શોખીન હતો. બહ્મની અને વિજયનગર વચ્ચે અવારનવાર યુદ્ધો થતાં રહેતાં. પરિણામે બંને રાજ્યો નિર્બળ થતાં રહ્યાં. બહ્મનીમાં મહમૂદ ગાવાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ ગણાય છે. તે બિડરમાં રહેતો. છેવટે આ બહ્મની રાજ્ય અહમદનગરમાં નિઝામશાહી (ઈ.સ. 1490 થી ઈ.સ. 1637), બીજાપુરમાં આદિલશાહી (ઈ.સ. 1489 થી ઈ.સ. 1686), ગોલકોંડામાં કુતુબશાહી (ઈ.સ. 1518 થી ઈ.સ. 1687), બિડરમાં બરીદશાહી (ઈ.સ. 1526 થી ઈ.સ. 1619) અને વરાડમાં ઈમાદશાહી (ઈ.સ. 1484 થી ઈ.સ. 1574) જેવા પાંચ ભાગોમાં વહેંચાઈ ગયું. આ પાંચેય જગ્યાએ જુદા-જુદા વંશોના શાસકો રાજ્ય કરતા હતા. બહ્મનીના આ સુલતાનોએ લગભગ 179 વર્ષ સુધી શાસન કર્યું.

સલ્તનતકાલીન વહીવટીતંત્ર - શાસનવ્યવસ્થા

સલ્તનતયુગની સ્થાપના પહેલાં સિંધ અને પંજાબના થોડાક ભાગ ઉપર અરબોનું શાસન હતું. તેની ભારતીય સમાજ ઉપર નહિવત્ અસર થઈ હતી, પરંતુ તેના પરિણામ રૂપે ભારતમાં ઈસ્લામી સંસ્કૃતિનો પ્રચાર અને પશ્ચિમ એશિયા સાથેના વેપાર માટે દરવાજા ખૂલ્યા. બીજો તબક્કો તુર્કોના શાસનનો હતો. તેમાં મામલૂકવંશ, ખલજીવંશ અને તુઘલકવંશનો સમાવેશ થાય છે. તે પછી સૈયદો અને લોદી અફઘાનોએ રાજ્ય કર્યું.

બીજાપુરનો ગોળગુંબજ

સલ્તનત શાસનવ્યવસ્થામાં સુલતાન, મૃત્યુ અગાઉ પોતાના ઉત્તરાધિકારીની નિમણૂક કરતો. સુલતાનનું પદ વંશપરંપરાગત હોવાનો સિદ્ધાંત ન હતો. સુલતાન થવાનો હક્ક દરેક મુસલમાનને માટે સર્વસામાન્ય હતો. તુર્કવંશના શરૂઆતના સુલતાનોમાં ઉત્તરાધિકારીની નિમણૂક અંગે જન્મ, શક્તિ, પુરોગામી સુલતાનોએ કરેલી નિયુક્તિ અને અમીરોની મદદ એ મોટે ભાગે મહત્વની બાબતો ગણાતી. સુલતાનપદ વ્યવહારમાં પરદેશથી ભારતમાં આવેલા તુર્કો પૂરતું મર્યાદિત રહ્યું. એ પદ શાસિત કુટુંબ પૂરતુંજ મર્યાદિત હતું.

શાસનવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ સરમુખત્યાર જેવું હતું. તેમાં સુલતાનની ઈચ્છા એ જ કાયદો હતો. શાસન સુઘડ કે ખરાબ હોવાનો આધાર સુલતાનના સ્વભાવ ઉપર જ રહેતો.

સુલતાનના કુટુંબ અંગેનું એક ખાતું ઘણું મહત્વનું હતું. તેનો વડો વકીલ દર (ચાવીઓનો રખેવાળ, વિશ્વાસુ અમલદાર) હતો. એ ખાતામાં અનેક કારખાનાં હતાં. તેમાં દરબાર માટેનાં સાધન-સામગ્રી અને પોશાક તથા લગાયક શસ્ત્રો તૈયાર થતાં. એક હોદ્દો મલેક નાયબ (કે નાઈબ-ઉલ-મમાલિક)નો હતો. નબળા સુલતાનો મલેક નાયબના હાથના રમકડા સમાન હતા. આમ, સત્તાનો આધાર સુલતાનની કાબેલિયત ઉપર હતો. સુલતાનની ગેરહાજરી દરમિયાન તે રાજવહીવટ સંભાળતો.

મુલકી રાજ્યવહીવટનો વડો વજીર હતો. તેની સત્તા ખાસ કરીને નાણાં ખાતા ઉપર હતી. તેનો હોદ્દો ઘણી પ્રતિષ્ઠાનો હતો. તેનો પગાર મોટો હતો. પ્રજાની જરૂરિયાત અંગે તે સુલતાનને વાકેફ રાખતો હતો અને શાસનતંત્રમાં તેને સલાહ આપતો હતો. ખર્ચ તથા કરવેરા અંગેની વ્યવસ્થા તે કરતો હતો. વિદ્વાનોને આશ્રય અને ગરીબોને દાન આપવાની વ્યવસ્થા તે જ કરતો હતો. ટૂંકમાં, જાહેર વહીવટની દરેક શાખાની સામાન્ય નોકરી જેવી નજીવી બાબતથી માંડી હાકેમ સુધીના સંબંધોને લગતું દરેક કામ તેણે સંભાળવાનું હતું.

વજીરને નાયબ વજીરની મદદ મળતી. મહેસૂલ એકઠું કરવાના તંત્ર ઉપર નાઝીર દેખરેખ રાખતો. દીવાને કઝા ન્યાયખાતાનો વડો હતો. તેણે શરિયતી કાનૂનોના પાલન બાબતે કાળજી રાખવાની હતી. મજહબ અંગેની બાબતો, પવિત્ર સંસ્થાઓ અને શિક્ષણખાતું તેની સત્તા હેઠળ હતાં. તેનો વડો સુદ્રસસુદૂર (ન્યાય ખાતાનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ) કહેવાતો. શાહી પત્રવ્યવહાર દીવાન-એ-ઈન્શા નામનું ખાતું કરતું. એ ઉપર વિશ્વાસુ માણસને જ અમલદાર તરીકે નીમવામાં આવતો. નાણા ખાતામાં જ હિસાબખાતું, ખેતીવાડીખાતું, બાંધકામખાતું વગેરેનો સમાવેશ થતો.

ગિયા હોદા માત્ર મધ્ય એશિયા અને ઇરાનમાંથી આવેલા મુસલમાનો જ ભોગવતા. ભારતીય મુસલમાનો અને હિંદુઓ ઉત્તરતી કક્ષાનાં સ્થાનો ઉપર જ નિમાતા.

સલ્તનતયુગમાં જે શાસનપદ્ધતિ અને રાજકીય સંસ્થાઓ વિકાસ પામ્યા હતા, તે સર્વમાં ઇરાનીપદ્ધતિ અને પરંપરાની સ્પષ્ટ નકલ હતી. દરબારનો શિષ્ટાચાર જાળવવા એક કર્મચારી મંડળ રાખવામાં આવતું. સુલતાન સામે ભૂમિયુંબન કરવાનો રિવાજ હતો.

ફારસી તે વખતની દરબારી ભાષા હતી. વિભિન્ન સંસ્થાઓ, ખાતાંઓ અને હોદ્દાઓનાં જે અરબી-ફારસી નામો એ સમયે વપરાતાં તે લાંબો સમય પ્રચલિત રહ્યાં.

સુલતાનોએ રસ્તા બંધાવી તેની બંને બાજુએ વૃક્ષો રોપાવ્યાં. મુસાફરોની સગવડ માટે ઠેર-ઠેર સરાઈ કે મુસાફરખાનાં સ્થાપ્યાં. તેમણે ટપાલની પદ્ધતિ દાખલ કરી તથા દુષ્કાળ-નિવારણ માટેની યોજના ઘડી. તેમણે ખેતીને ઉત્તેજન આપવા નહેરો બંધાવી તથા મહેસૂલની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ વિકસાવી.

દુનિયામાં ખિલાફતનું માત્ર એક જ ઇસ્લામિક શાસન હોવાનું મનાતું. તેનો વડો ખલીફા કહેવાતો. તેની જાહોજલાલીના જમાનામાં જે કોઈ મુસલમાન પ્રદેશો જીતી ત્યાંનો પોતે શાસક બનતો ત્યારે ખલીફા પાસેથી તે અંગેની સનદ (માન્યતા) મેળવતો. તેના પ્રદેશમાં તેની સત્તા ખલીફાના જેવી જ હતી. તે ત્યાં ખલીફાનો નાયબ લેખાતો. તે તેના પોતાના પ્રદેશમાં પડાતા સિક્કાઓ ઉપર તેના સમયના ખલીફાનું નામ કોતરાવતો અને મસ્જિદોમાં પઢાતા ખુતબાઓમાં તેનું નામ સામેલ કરતો. હલાકુખાને બગદાદ જીતી ખલીફાની કતલ કરી ત્યાં સુધી એ પરંપરા ચાલુ રહી.

સલ્તનત શાસનનો આધાર સૈનિકવર્ગ ઉપર હતો અને તેઓ મોટે ભાગે દીનના અનુયાયી હતા. ઉલેમાઓ તેમને ઇસ્લામના પવિત્ર ગ્રંથ નીચે રહી ધન-પ્રાપ્તિની આશા સાથે બલિદાન આપવા તૈયાર કરતા. મૂર્તિપૂજાનો વિનાશ કરવો અને કાફિરો (તેમના અર્થમાં હિંદુઓ)નું ધર્માતરણ કરવું એ તેમની સલ્તનતનાં મુખ્ય કાર્યો લેખાતાં.

ભારતના સુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજીએ જ શાસનતંત્રમાં ઉલમાઓના હસ્તક્ષેપનો પ્રથમવાર વિરોધ કર્યો હતો. તેણે પોતે અલ્લાહનો પૃથ્વી ઉપર પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કર્યો. સુલતાન મોહમ્મદ તુઘલકના બુદ્ધિવાદે ઉલમાઓને તેના વિરોધી બનાવ્યા હતા અને તેઓ તેને ઇસ્લામની પ્રતિષ્ઠાને નુકસાન પહોંચાડનાર તરીકે માનતા. તેઓએ તેની કોઈપણ યોજનાને આ જ કારણથી સફળ થવા દીધી ન હતી. સુલતાન મોહમ્મદ તુઘલકના નબળા ઉત્તરાધિકારીઓના શાસનકાળમાં ઉલમાઓનું જોર ફરીથી વધી ગયું. કર ઘટાડી ‘કુરાને શરીફ’ તેમજ શરિયતના સિદ્ધાંતો અનુસાર રાખવામાં આવ્યા. હિંદુઓ ઉપર જુલમ કરવા માટે અમલદારોને હથિયાર આપવામાં આવ્યાં. સુલતાન સિકંદર લોદીના શાસનકાળમાં હિંદુઓ ઉપર ભારે દમન થકી ધર્માતરણ કરવામાં આવ્યું અને તેઓ ઉપર અનેક પ્રકારના પ્રતિબંધો મૂકવામાં આવ્યા.

અનેક સુલતાનોએ નવાં મંદિરો બાંધવાં દીધાં ન હતાં અને જૂનાં મંદિરોની મરામત પણ કરવા દીધી ન હતી. સુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજી અને સુલતાન સિકંદર લોદીએ તો અનેક મંદિરોનો નાશ કરાવ્યો. જાહેરમાં ધાર્મિક ક્રિયા કરવા માટે સામાન્ય રીતે હિંદુઓ ઉપર પ્રતિબંધ હતા. સલ્તનતમાં હિંદુ ધર્મના લોકોની બહુમતી હતી છતાં તેમની મહત્તા ન હતી. તુર્ક શાસકોમાં પદ્ધતિસર રાજ્યવ્યવસ્થાનો પ્રથમ આરંભ કરનાર સુલતાન ગિયાસુદ્દીન બલબન હતો. પોતાની સલ્તનતને મોંગોલોના ઉપદ્રવ સામે સુરક્ષિત રાખવાનાં બંડખોર અમલદારો (ઇકતાદારો)ને કચડી નાખવાના અને હિંદુઓને કાબૂમાં રાખવાનાં એમ ત્રણ મુખ્ય કાર્યો તેણે કર્યા હતાં.

તે પછી સુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજીની રાજ્યવ્યવસ્થા ઉલ્લેખપાત્ર છે. તેણે સૈનિકોને જાગીરને બદલે પગાર તરીકે રોકડ રકમ આપવાનો રિવાજ શરૂ કર્યો. તેણે બજારભાવ ઉપર નિયમન કર્યું અને શરાબ જેવી માદક ચીજોના ખરીદ-વેચાણ ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો. એમ કરવામાં કંઈ પણ અંગત સ્વાર્થનું તેનું ધ્યેય હોય, પરંતુ રાજ્ય-વહીવટની દૃષ્ટિએ એ એક પ્રગતિશીલ પગલું હતું એ હકીકતમાં શંકા નથી.

શાસનતંત્રમાં ગિયાસુદ્દીન તુઘલકે કોઈ નવો સુધારો કર્યો ન હતો, પરંતુ તેના ટૂંકા ગાળાના શાસન દરમિયાન સલ્તનતને હાનિ પહોંચે એવું કોઈપણ કાર્ય તેણે કર્યું ન હતું. મહેસૂલ ઉઘરાવવા બાબતમાં તે ન્યાયીપણે વર્તતો હતો. તેણે ટપાલ તેમજ ન્યાયખાતાની સુંદર વ્યવસ્થા કરી. સુલતાન મુહમ્મદ તુઘલક તેની પ્રતીક મૂલ્યની નીતિમાં અને રાજધાનીના સ્થળાંતરની બાબતમાં નિષ્ફળ ગયો, છતાં તેની કેટલીક ઉદારવૃત્તિ પરત્વે દુર્લક્ષ કરી શકાય તેમ નથી. લોકોને સાતસો માઈલ જેટલું અંતર

કાપીને દિલ્હીથી દોલતાબાદ પહોંચતાં માર્ગમાં આરામ તથા ખાવા-પીવા માટે તેણે કરાવેલી પૂરતી સગવડ, દુકાનમાં લોકોને આપેલી રાહત, સતી થવાના રિવાજ ઉપરનો પ્રતિબંધ વગેરે કાર્યો દ્વારા તેની શુભનિષ્ઠાની પ્રતીતિ થાય છે.

સુલતાન ફિરોઝશાહે નહેરોની વ્યવસ્થા કરી, જેથી દેશમાં જરૂરી અનાજ ઉત્પન્ન થતું. સિકંદર લોદીએ રાજ્યવ્યવસ્થાનું કેન્દ્રીકરણ વધુ પ્રમાણમાં કર્યું. તે સરકારી આવક-ખર્ચ તરફ ઘણું ધ્યાન આપતો અને વેપારીઓ તથા ખેડૂતોને રાહત આપવામાં કાળજી રાખતો. આનંદ-ઉત્સવના દિવસોમાં કેદીઓને મુક્ત કરવાની પ્રથા તેણે ચાલુ કરી. તેના સમયમાં સ્થપાયેલી રાજ્યવ્યવસ્થા બાબરની ચડાઈ સુધી ચાલુ રહી.

લશ્કર

દિલ્હી સલ્તનત લશ્કરી તંત્રના પાયા ઉપર જ રચાયેલી હતી. તેને રૈયતની સંમતિ કે અસંમતિ સાથે કોઈ સંબંધ ન હતો. સલ્તનતના પ્રદેશોમાં અનેક સ્થળોએ લશ્કરોનાં થાણાં હતાં. પરદેશી હકુમત હોવાથી સલ્તનતનું સંરક્ષણ કરવાની અને મહેસૂલ ઉઘરાવવામાં મદદ કરવાની એ બે લશ્કરની મુખ્ય ફરજો હતી.

પાયદળ (જેમાં તીરંદાજો રહેતા), હયદળ અને ગજદળ એ લશ્કરનાં મુખ્ય અંગો હતાં. તેમાં તુર્કો, ઈરાનીઓ, અફઘાનો, મોંગલો અને હિંદીઓની ભરતી કરવામાં આવતી હતી. સરે ખૈલ સૌથી નીચી કક્ષાનો લશ્કરી અમલદાર હતો. તેના હાથ નીચે દસ ઘોડેસવાર રહેતા હતા. સિપાહ-સાલારના હાથ નીચે દસ સરે ખૈલ રહેતા હતા. દસ સિપાહ-સાલાર ઉપર એક અમીરનો, દસ અમીર ઉપર એક મલેકનો અને દસ મલેક ઉપર એક ખાન રહેતો.

ગીત-સંગીત

સંગીત ક્ષેત્રે અમીર ખુસરો સૌથી મહત્વપૂર્ણ ગણાય છે. તેમણે કવ્વાલી નામની નવીન ગાયનપદ્ધતિ વિકસાવી હતી. ભારતીય વીણામાં સુધારાવધારા કરીને તેમણે સિતારનું સર્જન કર્યું હતું. તેમના સમકાલીન સંગીતકારોમાં હમીદરાજા અને મોહમ્મદ શાહ તથા બહરોજ હતા. મુહમ્મદ તુઘલક પણ સંગીતનો શોખીન હતો.

ચિત્રકલા

ચિત્રકલાને ઈસ્લામમાં સ્થાન ન હતું, તેમ છતાં મુસ્લિમ શાસકો તેની તરફ આકર્ષાયા હતા. આ કલાના કેટલાક નમૂના અહમદનગર, બીજાપુર અને ગોલકોંડામાં જોવા મળે છે. તેમના સમયમાં ફૂલવેલનાં ચિત્રો તૈયાર થયાં છે.

તત્કાલીન હિંદનું સાંસ્કૃતિક સમન્વય અને સહઅસ્તિત્વ એટલે ભક્તિ-સૂફી આંદોલન.

‘ભક્તિ’ આંદોલન

ભારતના ઇતિહાસમાં ભક્તિ અને સૂફી આંદોલનનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ એક મહત્વપૂર્ણ સાંસ્કૃતિક સહઅસ્તિત્વ અને સમન્વયની ઘટના ગણાય છે. દક્ષિણ ભારતમાં શરૂ થયેલી ભક્તિઆંદોલનની આ પરંપરા 10મી સદી બાદ અત્યંત વિકસી અને ભારતના વિભિન્ન પ્રદેશોમાં જુદા-જુદા સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ. તેણે રૂઢિવાદી હિંદુ ધર્મ અને પરંપરાઓ પર આકરો પ્રહાર કર્યો.

ઇતિહાસકારો ભક્તિઆંદોલનનાં ઉદય માટે કેટલાંક પરિબળો જણાવે છે. જેમકે, (i) ઈસ્લામનું આગમન અને સૂફી પરંપરાનો વિકાસ : (ii) સામંતવાદી સમાજરચના (iii) મધ્યયુગીન સમાજમાં નવીન સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તનો.

ભક્તિઆંદોલનની વિચારધારા તત્કાલીન ભક્તિ સંતોના સાહિત્યમાંથી પ્રગટ થાય છે. શરૂઆતમાં આ આંદોલન હિંદુ ધર્મમાં સુધારા અને પરિવર્તન માટે શરૂ થયું અને ક્રમશઃ એક વિચારધારામાં પલટાતું ગયું.

ભક્તિઆંદોલનની શરૂઆત રામાનુજાચાર્યથી થાય છે. દક્ષિણ ભારતના આ સંતે ભક્તિનો માર્ગ અખત્યાર કરી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિનો સંદેશો આપ્યો.

ઉત્તર ભારતમાં રામાનંદ જેવા મહાન સંતે ભક્તિ આંદોલનના શ્રીગણેશ કર્યા. આ આંદોલનમાં જુદી-જુદી વિચારસરણીનુસાર તેને સમજીએ.

એકેશ્વરવાદી ભક્તિ

એકેશ્વરવાદ પરંપરામાં કબીર સૌથી મહત્વપૂર્ણ સંત હતા. તેઓ વ્યવસાયે વણકર હતા. બનારસના આ સંતની કવિતાઓ શીખોના પવિત્રગ્રંથ ‘ગુરુ ગ્રંથ સાહિબ’માં પણ જોવા મળે છે. બીજક તેમનો કવિતાસંગ્રહ છે. કબીરમાંથી પ્રેરણા લઈ પ્રખ્યાત બનેલા અન્ય એક મહાન સંત રૈદાસ હતા.

પંજાબના ગુરુનાનક ખત્રીવર્ગમાંથી આવતા હતા અને ધન્ના જાટ હતા.

આ તમામ સંતોએ એકેશ્વરવાદી દર્શનનું શિક્ષણ આપ્યું. તેઓ

(i) સામાજિક સમાનતાનાં પક્ષકાર હતા.

(ii) તમામ ધર્મો અને સંપ્રદાયોની એકતામાં વિશ્વાસ ધરાવતા હતા.

(iii) તેઓ નિર્ગુણ ભક્તિ પરંપરામાં માનતા. તેમના મતે ઈશ્વર નિર્ગુણ, નિરાકાર, સર્વવ્યાપી અને અવર્ણનીય છે.

(iv) તેઓ મૂર્તિપૂજા અને ક્રિયાકાંડના વિરોધી હતા.

(v) તેમણે તટ્કાલીન લોકોની ભાષામાં પોતાના સાહિત્યની રચના કરી પોતાના વિચારો લોકો સુધી પહોંચાડ્યા.

વૈષ્ણવ ભક્તિપરંપરા

14મી - 15મી સદીમાં રામાનંદે તેની શરૂઆત કરી. આ દક્ષિણ ભારતીય સંત બનારસમાં રહેતા. તેઓ ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતના ભક્તિઆંદોલનની એક મહત્વપૂર્ણ કડી હતા. તેઓ રામની ઉપાસનાના પથદર્શક હતા. તેમના શિષ્યો રામાનંદી કહેવાતા. તેઓ જાતિપ્રથાના વિરોધી હતા.

વૈષ્ણવ ભક્તિઆંદોલનના મહત્વપૂર્ણ સંત તુલસીદાસ હતા. તેમણે રામભક્તિનો મહિમા પ્રસરાવવા ‘રામચરિતમાનસ’ની રચના કરી હતી.

વલ્લભાચાર્યે 16મી સદીમાં કૃષ્ણભક્તિનો મહિમા ગાયો. સુરદાસ, મીરાંબાઈ અને નરસિંહ મહેતા કૃષ્ણભક્તિ સાથે સંકળાયેલ મહાન ભક્તો હતાં.

બંગાળમાં જયદેવ અને ચૈતન્ય કૃષ્ણભક્તિના ખ્યાત ઉપાસકો અને ભક્તિસંતો થઈ ગયા. જેમની ભારતીય જનમાનસ પર આજે પણ અસર જોઈ શકાય છે. કૃષ્ણભક્તિ સાથે સંકળાયેલા સંતોએ કીર્તન, પવિત્ર નૃત્ય અને સમૂહ ભક્તિગીતોના ગાનમાં મહત્વપૂર્ણ પરંપરા વિકસાવી.

મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવત અને શૈવધર્મ સાથે ભક્તિઆંદોલન જોડાયેલું છે. તેમાં સૌથી અગ્રીમ સંત જ્ઞાનેશ્વર હતા. તેમણે ‘ભગવદ્ગીતા’ પર જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા નામની ટીકા રચી. આ સિવાય સંત નામદેવ, ચોકા, સોનાર, સંત તુકારામ અને સંત એકનાથ મહત્વપૂર્ણ ભક્તિસંતો હતા. તુકારામનું દર્શન તેમના દોહામાં સંગૃહીત છે, જેને ‘ગાથા’ કહેવામાં આવે છે.

શીખ ધર્મ

ગુરુનાનક ભારતના દર્શનને વિશિષ્ટ રીતે પ્રગટાવનાર હતા. ગુરુનાનકના દર્શનમાં ચમત્કારી નેતૃત્વ (ગુરુ), વિચારધારા (શબદ) તથા સંગઠન (સંગત)નો સમાવેશ થાય છે. તેમણે તટ્કાલીન ધાર્મિક વિશ્વાસોનું વિશ્લેષણ કરી નવીન ધર્મનો પાયો નાંખ્યો. તેમણે મૂર્તિપૂજા, અવતારવાદ અને તીર્થયાત્રાનો વિરોધ કર્યો અને કર્મકાંડોની નિંદા કરી. મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે સાચા ગુરુના શરણે જવું જોઈએ, તે તેમનો મુખ્ય ઉપદેશ છે. તેમણે સત્ય, હલાલ (ઈમાનદારીથી કમાણી કરવી), ખૈર (લોકોની સલામતી માટે પ્રાર્થના કરવી), નિયત (નિષ્ઠા અને યોગ્ય ભાવના) તથા ઈશ્વરની સેવાનો ઉપદેશ આપ્યો. તેઓ જાતિવાદના વિરોધી હોવાથી તેમણે લંગર (સામૂહિક ભોજન)ની સ્થાપના કરી.

ગુરુનાનકના અવસાન બાદ શીખધર્મમાં ગુરુ પરંપરાની શરૂઆત થઈ. આ પરંપરામાં મૂળ દસ ગુરુઓનો સમાવેશ થાય છે. અંતિમ અને દસમા ગુરુ ગોવિંદસિંહ હતા. તેમના અવસાન બાદ ગુરુ પરંપરાનો અંત આવ્યો અને ગુરુ ‘ગ્રંથ સાહિબ’ જ હવે શીખધર્મના માર્ગદર્શક તરીકે રહેશે, તે પરંપરા સ્વીકૃત બની.

‘સૂફી’ આંદોલન

ભારતના મધ્યકાલીન સાંસ્કૃતિક ઘટનાક્રમની એક મહત્વપૂર્ણ ઘટનામાં ભક્તિ અને સૂફી ચળવળનો સમાવેશ થાય છે. તુર્ક અને મુઘલ શાસન દરમિયાન થયેલા આ ધાર્મિક-સામાજિક આંદોલને હિંદુ-મુસ્લિમ સાંસ્કૃતિક સમન્વયને જન્મ આપ્યો અને એક નવા જ યુગની શરૂઆત કરી.

પ્રાચીનકાળથી જ ભારત વિભિન્ન સંસ્કૃતિઓનું મિલન સ્થળ રહ્યું છે. વિવિધ સંસ્કૃતિએ ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે મળીને નવી જ દાર્શનિક તથા ધાર્મિક પરંપરાઓ, વિચારસરણીઓ અને નવીન સાંસ્કૃતિક સ્વરૂપો અને શૈલીઓને જન્મ આપ્યો. આ પૈકીની ભક્તિ અને સૂફીચળવળ સાંસ્કૃતિક સમન્વયમાં અગ્રસ્થાને છે.

સૂફીવાદ

સૂફી શબ્દ ઈસ્લામના રહસ્યમય ધાર્મિક વિચારોને વ્યક્ત કરે છે. 11મી સદી સુધીમાં તેનું વ્યાપક પ્રચલન થયું. તેનો ઉદય મધ્યએશિયામાં 8મી સદીમાં થયો. રાબિયા, અલજૂનૈદ અને બાયજિદ જેવા સંતોએ તેને પ્રસારાવ્યો. સૂફીવાદનો મુખ્ય મત ઈશ્વર અને મનુષ્ય વચ્ચે પ્રેમનો સંબંધ સ્થાપિત કરવાનો છે. તે માને છે કે, મનુષ્યનો ઉદય રૂહ (આત્મા), કુરબત (દૈવી નિકરતા) તથા હલૂલ (દૈવી તત્ત્વ સાથે મેળાપ)ના સિદ્ધાંતો દ્વારા થયો છે, તથા મનુષ્ય અને ખુદા (ઈશ્વર)ના સંબંધો થઈ પ્રેમ (પવિત્ર પ્રેમી) તથા ફના (સમર્પણ) અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. આમ, સૂફી એવા લોકો માટે પ્રયોજાતો શબ્દ છે, જેમનું હૃદય પવિત્ર છે અને જે ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવા પ્રેમના સિદ્ધાંત દ્વારા શરણાગતિ સ્વીકારે છે. શરણાગતિ માટે વિભિન્ન તબક્કાઓમાંથી પસાર થવાનું રહેતું. ભારતમાં 11મી સદીમાં સૂફીમતનો પ્રારંભ થયો. ભારતના સૌથી જૂના સૂફીસંત તરીકે અલ-હુજવીરી (લાહોરના) પ્રખ્યાત છે. ભારતમાં સૂફીમત પ્રસારાવનાર મુખ્ય ચાર પરંપરાઓ (સિલસીલા) હતી, તેમાં (i) ચિશ્તિ (ii) સૂહરાવર્દી (iii) કાદરી અને (iv) નકશબંદી સમાવિષ્ટ છે.

સલ્તનતકાળમાં ચિશ્તિ અને સૂહરાવર્દી ખૂબ જ લોકપ્રિય બન્યા. આ બંને પરંપરાઓ દિલ્લી, રાજસ્થાન તથા ગંગાનદીના પશ્ચિમી ભાગોમાં પ્રસરી હતી. મુઘલયુગ દરમિયાન તે બિહાર, બંગાળ અને દક્ષિણ સુધી પ્રચલન પામ્યા. આ સંતોએ ઈસ્લામ ધર્મના સિદ્ધાંત વહાલુત-ઉલ-વજૂદ (જીવનની એકતા)નો પ્રચાર-પ્રસાર કર્યો. તેમણે ઝિયારત (દરગાહ ઉપર નિયમિત દર્શન જવાની ક્રિયા) જેવી આદતો-ટેવો વિકસાવી.

ચિશ્તિ-પરંપરા

અજમેરખાતે મોઈનુદ્દીન ચિશ્તિએ આ પરંપરા સ્થાપી (ઈ.સ. 1206). તેમનું મૃત્યુ થયા બાદ એક સૂફી સંત તરીકે તેઓ ખ્યાતિ પામ્યા. માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખલજીએ અહીં મસ્જિદ અને ગુંબજ બનાવ્યા અને અજમેર શરીફની પરંપરાનો આરંભ થયો. અકબરે પણ તેને સંરક્ષણ આપ્યું હતું.

મોઈનુદ્દીન ચિશ્તિ સિવાય કુતુબુદ્દીન બખ્તિયાર, બાબા ફરીદુદ્દીન-ગંજ-એ-શકર, નિઝામુદ્દીન ઓલિયા મુખ્ય હતા. દક્ષિણ ભારતમાં શેખ બુરહાનુદ્દીન ગરીબ તથા મુહમ્મદ બંદાનવાજ લોકપ્રિય ચિશ્તિ સંતો હતા.

ચિશ્તિ પરંપરાના સંતો માનતા હતા કે, પ્રેમ જ ઈશ્વર અને મનુષ્યને જોડતી કડી છે. તમામ ધર્મો વચ્ચે સમાનતા સ્થાપવી જોઈએ અને તમામનું કલ્યાણ કરવાનો માર્ગ અપનાવવો જોઈએ. હિંદુઓ અને જૈન યોગીઓના સંપર્કમાં રહી તેઓ સ્થાનિક-ભારતીય ધાર્મિક પરંપરાઓનો અભ્યાસ કરતા. તેમની ખાનકાહ (આશ્રમ)માં યોગને પણ સ્થાન હતું. તેઓ લોકોની ભાષામાં વાત કરતા. ચિશ્તિ સંતો માનતા કે, જીવન સાદું, સરળ, નમ્ર હોય તો ઈશ્વરની શરણાગતિ પામી શકાય છે. તેઓ ગરીબોની સેવાને સૌથી વધુ મહત્તા આપતા અને રાજ્ય સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ધરાવતા નહિ.

સુહરાવર્દી પરંપરા

અગદાદના શિયાબુદ્દીન સુહરાવર્દીએ તેની સ્થાપના કરી હતી. ભારતમાં આ મત લાવવાનું કાર્ય અહાઉદ્દીન ઝકારિયાએ કર્યું. ચિશ્તિ પરંપરાથી વિરુદ્ધ આ પરંપરા રાજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી રાજ્યાશ્રિત હતી. તેઓ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે અને ગરીબોની સેવા કરવા માટે રાજ્ય પાસેથી ભેટ લેવી જોઈએ તેમ માનતા. તેઓ ઈલ્મ (બુદ્ધિ) તથા ધાર્મિક રહસ્યવાદના સમન્વયનાતરફદાર હતા. પંજાબ અને સિંધમાં તે ઘણા ખ્યાત હતા.

નકશબંદી પરંપરા

ખ્વાજા નકશબંદીએ ભારતમાં આ પરંપરા શરૂ કરી હતી. આ સંતો શરિયતના પાલન પર ખૂબ મક્કમ હતા. આ પરંપરાના સંત બરકી બિલ્લાહ અને શેખ એહમદ સરહિંદી મહત્વપૂર્ણ હતા. તેઓ હિંદુ અને શિયા મુસ્લિમોના વિરોધી હતા.

કાદરી પરંપરા

પંજાબમાં શેખ અબ્દુલ કાદરીએ આ પરંપરાની શરૂઆત કરી. આ પંથમાં મીયાં મીર તથા શાહ બદખ્શ નામના મહત્વપૂર્ણ સંતો થઈ ગયા. તેઓ ચિશ્તિ પરંપરાની નિકટ હતા. તેઓ માનતા કે, જેણે સત્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે આસ્તિક છે. ગુજરાતમાં પાટણ અને અમદાવાદ સૂફીવાદનાં મુખ્ય કેન્દ્ર હતાં. આમ, સૂફી સંતોએ ભારતમાં હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા પર ભાર મૂકી બંને ધર્મોને નજીક લાવવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારથી ભારતીય પ્રજા તેમની સાદગી અને સેવાભાવનાને લીધે તેમના પ્રત્યે અહોભાવ વ્યક્ત કરતી આવી છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબ આપો :

- (1) દિલ્હી સલ્તનતનો ઇતિહાસ જાણવાનાં સાધનો સ્પષ્ટ કરો.
- (2) અલાઉદ્દીન ખલજીના સુધારા જણાવો.
- (3) મુહમ્મદ તુઘલકની યોજનાઓ સમજાવો.
- (4) સલ્તનતના વહીવટીતંત્ર વિશે માહિતી આપો.
- (5) સલ્તનત કાલીન અર્થવ્યવસ્થાનો ખ્યાલ આપો.

2. ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) કુતુબુદ્દીન ઐબકના સ્થાપત્ય વિશે નોંધ લખો.
- (2) અમીર ખુશરો વિશે માહિતી આપો.
- (3) સલ્તનત કાલીન મહેસૂલી વ્યવસ્થા સ્પષ્ટ કરો.
- (4) સલ્તનતના પતન બાદનાં મહત્વપૂર્ણ રાજ્યો કયાં હતા ?
- (5) વિજયનગર સામ્રાજ્ય વિશે માહિતી આપો.

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ જણાવી ઉત્તર આપો :

- (1) ઈ.સ. 1000 થી 1026 દરમિયાન ભારત પર કોણે આક્રમણો કર્યા હતા ?
(A) મુહમ્મદ-બિન-કાસીમ (B) હજજાઝ (C) મહમૂદ ગઝનવી (D) શિહાબુદ્દિન મુહમ્મદ ઘોરી
- (2) 'દાગ' અને 'હૂલીયા' વ્યવસ્થાના સ્થાપક કોણ હતા ?
(A) અલાઉદ્દીન ખલજી (B) મુહમ્મદ તુઘલક (C) ફિરોજ તુઘલક (D) સિકંદર લોદી
- (3) કવ્વાલી અને સિતાર સાથે કોણ સંકળાયેલ છે ?
(A) અમીર ખુશરો (B) અલાઉદ્દીન ખલજી (C) હસન નિઝામી (D) બદાયુ
- (4) તરંગી યોજનાઓ માટે કયો સુલતાન કુખ્યાત છે ?
(A) અલાઉદ્દીન ખલજી (B) મુહમ્મદ તુઘલક (C) ફિરોજ તુઘલક (D) સિકંદર લોદી
- (5) પાણીપતનું પ્રથમ યુદ્ધ કયારે થયું ?
(A) ઈ.સ. 1526 (B) ઈ.સ. 1546 (C) ઈ.સ. 1761 (D) ઈ.સ. 1556

